

MAZMUNY.

gyryş	3
Syýasy ýagdaý	10
Türkmenleriň Jemgyýetçilik gurýauşy.	32
Ykdysadyýetiň ýagdaýy ,	45
XVIII — XIX asyrlaryň sepgidinde Günorta-Günbatar türkmenleriň Rossiýa we Eýran bilen özara gatnaşygy	54
Günorta-günbatar türkmenleriň 1813-nji ýyldaky gozgalaňy we onda Rossiýanyň roly.	64
Magtymgulynyň seýýasy dünýägarayşy	76
Magtymgulynyň aradan çykan senesi hakynda	82
Magtymgulynyň taryhy ahmiýeti	92
Bellikler ,	101
Zamana şeýle bolupdyr	110
Bendilikde ýazylan şygyrlar. ,	116
Ýagşymämmediň goşgulary barada käbir bellikler	137
Ýagşymämmediň goşgularyndan bölekler.	150

Literaturno-hudožestwenioe izdanne
Annanepesow Murad
MAHTUMKULI I ÝEWO WREMÝA
Istoriko-literaturýnoe issledowanie
g, Aşhabad, izdatel'stvo «Turkmenistan».

Na turkmenskom ýazyke ;
Redaktor R, Allanazarow
Suratçy G. Orazmyradow
Surat redaktory S, Eýeberenow
Teh. redaktory O. Nurýagdyýewa
Korrektor O, Sapargeldiyewa

GIRIŞ

Soňky çärýek asyrda türkmen halky Sowet Soýuzynyň ähli doganlyk halklary bilen bilelikde öz beýik ogly Magtymguly Pyragynyň ýubileýini iki gezek (1959-njy we 1983-nji ýyllarda) dabaraly belledi. Ýubileý çäreleri Magtymgulynyň döredijilik mirasynyň öwrenilmegine, onuň eserleriniň ýaýradylmagyna, şahyryň ynsanperwer ideýalarynyň meşhurlaşdyrylmagyna ýardam edýär. Magtymguly türkmen halkynyň taryhyndaky hup-batly döwürde ýaşady we döretdi. Şahyryň öz sözleri bilen aýtsaň, ol gyzybaşlaryň we beýleki basybalýjylaryň köp sanly çözüşlary netijesinde türkmen ýurdunyň weýran edilen, zyndana öwrülen döwrüdi. Magtymguly soňy gelmeýän uruşlaryň agyr labyryn- dan, içki çaknyşyklardan, birehim zulumdan öz halkynyň azat bolmagyny arzuw edipdir. Ol näçe garaşsa-da, diňe Beýik Oktýabrdan soň berkarar olan ajap eýýama ýetip bilmedi.

Magtymguly halkyň terbiýeçisi, onşuksyz turkmen tirelerini birleşdirmeginiň jarçysy bolup çykyş etdi: Şol döwrüň ähli derdi-belalaryna garşy göreşde onuň ýeke-täk, inňän kesgir ýaragy goşgularydy. Ol öz güýjüniň goşgularyndadygyna, sözüň gudratyna çuňňur düşünýärdi («Şükür bize dil berdi»).

Magtymgulynyň neşir edilen saýlanan eserleriniň köpüsi «Turgul diýdiler» goşgusy bilen başlanýar. Şahyr bu goşgusynda düşünde Muhammet pygambere, dört çaryýarlara, erenlere duşuşyny, olaryň özüne ylham jamyny hödür edişlerini beýan edýär. Şol jamy başyna çeken Magtymguly bihuş bolup ýykylýar.

Şahyryň sözlerine görä, pygamber ak pata berenden soň, oňa arşys-perşiň, daş-töweregne, bütin älemiň syry aýan bolýar. Pygamber erenlere ony äkpdip, öňki ýerinde goýup gaýtmagy tabşyrýar. Şahyr akly haýran bolup oýanýar, Ol bu tema bagyşlan goşgularynyň giden tapgyrynda («Uçdum ýaranlar», «Boldum girýana», «Diwana geldi», «Ýar bizim sary», «Nary dil-berniň» we ş. m.) özüniň alla tarapyn şahyr bolandygyna, şol «geň» düşden soň, sözleriň öz-özünden diline gelip durandygyna köpçüligi ynandyrmak isläpdir.

(«Sözlemeýen neýläýin, ýaranlar, ýardy meni»). «Boldum girýana» goşgusynda Magtymguly pygamberden özüniň pynhan pikirlerini beýan eder ýaly baý hem şirin zyban dileýär. Pygamber onuň arzuwynyň amala aşjakdygyny, şahyryň adynyň äleme meşhur boljakdygyny aýdýar.

«Turgul diýdiler» goşgusy öz mazmuny boýunça A. S. Puşkiniň «Pygamber» goşgusyna kybapdaş. «Pygamberdäki» gahryman hem, hamana, dünle çölde perişdä duşýarmyşyn. Perişde onuň gursagyny ýaryp, ýüregini sogurýar-da ýerine «közäp duran köz» salýar. Şol wagtam ol hakyň emrini eşidýär:

*Tur, pygamber, gör hem diňle,
Berjây bolsun emrim meni.
Erde, suwda sözüň bile
Kalbyn ersdir ynsanlaryň.*

Şol goşgy bilen manydaşrak «Pygamber» atly goşgyny 1841-nji ýylda M. Ýu. Lermontow hem ýazypdyr. Özleriniň ilden aýratyndyklaryny, üýtgeşik şahyrana zehine eýediklerini şeýle tär bilen düşündirmek XVIII—XIX asyrlaryň meşhur şahyrlarynyň köpüsine mahsus bolupdyr.

Magtymgulyny her kim özüçe, her gezegem täzeçe okaýar. Onuň diliniň baýlygy, beýan ediş serişdeleriniň bollugy, ideýasynyň çuňlugy bilen tapawutlanýan eserlerinde adamy (jemgyýeti) ähli nogsanlardan azat etmek, oňa ýagşy gylyklary öwretmek, adamdaky wagşyýanalygy ýok etmek we ş. m. asyly maksatlar goýulýar.

Şu nukdaý nazardan alanynda, Magtymgulynyň eserlerini özüniň jana tenekar suwundan hemmeleriň teňneligini gandyryýan paýawsyz çeşmä deňemek mümkin.

«Şahyryň zybany — halky zybany», Magtymgulynyň asyl ýörelgesi, ine, şu taryh bilen edebiýaty irki, in gadymy diýen ýaly gatnaşyklar baglanyşdyrýar, Taryh edebiýata temalary, sýužetleri, obrazlary, gahrymanlary berýär. Edebiýat taryha geçmiş wakalarynyň jikme-jikligini, durmuşyň öwüşginlerini doly saklamaga, käte bolsa geçen döwürleriň ylymda saklanyp galmadyk möhüm maglumatlaryny (çaklama häsiýetli bolsa-da) dikeltmäge kömek edýär.

Öz döwrüniň bähbitleriniň jümmüşinde ýaşan, halkyň garaşsyzlyk ugrundaky göreşine sözdür galamy, gylyjy ýa-da ikisi bilenem gatnaşan meşhur gumanist-şahyrlaryň eserlerinde ol ýa-da beýleki taryhy wakalary tassyklaýan takyk hem kesgir jümlelere duşmak bolýar. W. G. Belinskiý «poeziýanyň taryha hemişe ygrarlydygyny» ýöne ýere bellemändir.

Magtymgulynyň ýaşan hem doredeň döwrüne düşünmek üçin şol döwri döwür eden adamlary bilmeli. Türkmen jemgyýetiniň taryhy döwrüne düşüňmek üçin onui özünde we töweringinde hereket eden güýçleri seljermeli. Hödürlenýän kitapçada şol döwrüň Orta Aziýany, Eýrany, Owganystany, Zakawkazýany we Rossiýany tutup ýatan giň aýtymdaky çylşyrymly syýasy

ýagdaýyny açmaga, türkmen halkynyň jemgyýetçilik gurluşyny, ykdysady taryhyny, onun goňşy döwletler bilen özara gatnaşyklaryny we ş. m. görkezmege synanyşyk edilýär.

Elbetde, taryh ylmynda F. Engel'siň , belleýşi ýaly, akyl ýetirme otnositel' häsiýete eýe. Çünki ol diňe mälim, öz tebigaty boýunça bolup geçýän jemgyýetçilik hadysalarynyň arabaglanyşyklarny we netijelerini anyklaşdyrmak bilen çäklenýär. Şonuň üçin-de bu ýerde gutarnykly hakykata kowalaşýan adamyň çolpusyna oňly zat ilmez.

Bu iş hem galtaşýan Meselelerini doly şöhlelendirmeklige dalaş etmek- den daşdadyr. Käte bolsa meseleleriň käbirini dine ýüze çykarmaga, ony häzirkî derňewleriň predmeti bilen baglamaga synanyşylýar.

Taryhy wakalar olar hakyndaky gürrüňler has baý we çylşyrymly boýaup. Şol bir wagtyň özünde XVIII asyrdaky — XIX asyryň başyndaky taryhy wakalara biziň akyl ýetirşimiziň otnositeldigini absolýutlaşdyrmak-da bolmaz.

Geçmiş problemlary öwrenilende, giň taryhy perspektiwany göz önünde tutmak, ony häzirkî hem geljek döwür bilen baglanyşdyrmak möhüm. Häzirkî döwrüň ençeme prosesleridir hadysalary-da öz gözbaşyny hut şu öwrenilýän döwürden alyp gaýdýar.

Territorpýa emele gelýär, ilat kemala gelýär, ykdysady ösüşiň ýerdumy ýüze çykýar, patyşa hökümetiniň we goňşy feodal hökümdarlaryň syýasatyna garamazdan, beýik rus halky bilen kem-kemden ýakynlaşmak bolup geçýär. Ol döwür bize daýhanlaryň halk hünärmentleriniň halyçylaryň meşhur şahyrlaryň, bagşylaryň zähmeti bilen döredilen bahasyna ýetip bolmajak mirasy galdyrdy.

Ol döwürde hakykatdanam türkmen klassik edebiyatynyň «altyn pasly» diýmek boljak. Şol bir wagtda hem ol agyr synaglaryň, tükeniksiz talaňçylykly çozuşlaryň, biziň ata-babalarymyzyň Eýranyň patyşa goşunlaryna garşy söweşlerde ajaýyp ýeňişler gazanan, Hywa hanlarynyň we ş. m. leşgerlerini derbi-dagyn eden döwri boldy. Ol döwür türkmenleriň sosial azatlyk ugrundan alyp' baran gahrymançylykly göreşleriniň Türkmenistanyň ähli künjeklerinde diýen ýaly aýdyň halk gozgalaňlary bilen gezekleşen döwri hökmünde belenildi.

XVIII—XIX asyrlar Zakawkazýanyň, Orta Aziýaň we Gazagystanyň taryhynda bu çet ýerleriň Rossiýa imperiyasynyň sostawyna girmegi, halklarynyň bolsa öz ykballaryny beýik rus halkynyň baştutanlygynda Gündogar Ýewropa halklarynyň ykbalyna baglamagy bilen bellidir, Günbatarda Gara deňziň kenarlaryndan, tä gündogarda Týanşan dag ulgamlaryna çenli aralykdaky onlarça dürli taýpalar, halklar bir uly döwletiň raýatyna girdi.

Olar goňşy feodal döwletleriň leşgerleriniň çozuşlaryndan, içki özara uruşlar- dan halas bolup, kem-kemden bütewi hojalyk durmuşyna mubtela boldular.

Engel'siň Rossiýanyň Gündogardaky progressiw roluna beren bahasyna düşünmek üçin patyşa hökümetiniň basybalýjylykly syýasaty bilen rus halkynyň beýleki halklaryň bähbitlerine hiç haçan çapraz goýolmeýän hakyky bähbitleriniň arasyna anyk çäk goýmak möhüm. Olaryň bähbitleri hemişe obýektiv utgaşýar-dy, Şeýle çäk goýmazdan, Rossiýa birleşmek hereketini dogry häsiýetlendirmek mümkin däldir.

Rus, Zakawkaz, Orta Aziýa we gazak halklarynyň öňdebaryjy wekilleri şu halklaryň Rossiýa birleşmeklerine progressiw hadysa hökmünde garaýardylar.

Meselem, gürlüler «bu hereketi (ýagny, birikmekligi — M. A.) halas bolmak hökmünde ykrar etdiler». Görnükli ermeni şahyry Owanes Tumanýan «...Rossiýanyň Kawkaz gerşinden aşmagynyň çuň taryhy manysy bar, Ruslara Kawkaz nä derejede gerekdigini bilemok, ýöne oňa derek Kawkaza ruslaryň neneşi gerekdiini bilýän», diýip ýazdy. Tumanýanyň bu sözlerini üýtgedip, Orta Aziýanyň we Gazagystanyň halklaryna-da gönükdirmek bolar. Takmynan şeýleräk aňlatmany gazak alymy we- magaryfçysy Ç. Welihanowdanam, XIX. asyryň birinji ýyryndaky türkmenleriň jemgyýetçilik-syýasy işgäri Kyýat handanam, Orta Aziýa halklarynyň beýleki wekillerindenem tapýarys.

XVIII asyrdaky türkmen jemgyýetiniň durmuşy iňňän çylşyrymly içki we daşky syýasat şertlerinde geçdi. Ol gapma-garşylyklardan we çaprazlyklar- dan dolupdy. Onda her-hili uzak hadysalar,

zygiderlilik kanunynyň güýjüne görä, täze hadysalary emele getirýän ýa-da gözýetimden tiz gaýyp bolup, ýene öçmek üçin başga bir ýerlerde ýylpyldaýan ýek-tük wakalar bilen sepleşip gidýär. Käte jemgyýetiň ösüşiniň barşyna hökmürowan düzgünleriň we zulum etmek sistemasynyň garşyna kuwwatly halk hereketi tutaşýar.

Ýöne ýene birnäçe wagtdan soň, şol düzgünleriň, şol sistemanyň dikeldilmegi bolup geçýär. Käte-käte, wagtlaýyn bolsa-da, jemgyýetçilik ösüşindäki yza tasmeleri-de ýüze çykarmak bolýar. Halkyň taryhy her taraply öwrenilende, halk köpçüligi ýüzýlyklaryň dowamynda nesilden-nesle, F. Engel'siň sözleri bilen aýtsak, haýsydyr bir taryhdan daşarky durgunlylygyň girdabynda ýeter-ýetmez gün aýlapdyr.

Şol birmeňzeş tukatlygyň arasyny bölýän ýeke-tek üýtgeşiklik bolsa öwran-öwran gaýtalanyp duran feodal uruşlar, netijesiz gozgalaňlar, alamançylyklar, talaňçylyklar we ş. m. bolupdyr diýen täsir döredýär.

Şol birwagtda islendik jemgyýetde-de, islendik döwürdege sosial üýtgemeler bolup geçýär. Hatda ýüz-ýyllyklaryň dowamynda onçakly iri sotsial-ykdysady özgerişe duçar bolmadyk jemgyýet hem öz jümmüşinde mukdar üýtgeşmelerine sezewar boluldyr. On- daky günde-günaşa bolup duran hadysalar barlyşyk-syz sosial gapma-garşylyklaryň döremegine ýardam edipdir.

Islendik ylmy derňew üç esasy etapyň üstünden geçýär.

1. Mesele goýmak. Bu etapda erkin pikirlenmäge ygtyýar edilýär.

2. Hakyky bilimleri toplamak.

3. Öwrenilýän predmetiň teoriýasyny döretmek, ýagny, netijeleri sistema salmak.

Elbetde, zygiderli iş- prosesinde üç etapyň üçüsi-de biri-biri bilen goşulyşýar.

Olar edil abstragirlenen ülnüdüki ýaly aýyl-saýyl bolup duranok. Şeýle-de bolsa, olary logiki taýdan pudarlamak, çeşmeleriň süňňüni anyk kesgitlemek, olaryň tankydy derňewi (bu derňew geçirýän adamyň ilkinji borjy we onuň netijeleriniň ygtybarly daýanjydyr) öwrenmek prosesini ep-esli derejede ýenilleşdirýär.

Şu derňewiň baý taryhy ýazgysy bar. Magtymgulynyň 225 ýyllygy mynasybetli ylmy makalalaryň ýygyndylarynyň tapgyry neşir edildi. Olarda şahyryň döwri hakyndaky meselä-de belli derejede deglip' geçilýär. Ol ozaly bilen A. G. Garryýew bilen A. A. Roslyakowyň Magtymgulynyň döwrüne we XVIII asyrdaky türkmen jemgyýetiniň sosial-ykdysady gurluşyna her taraply häsiýetnama berýän giňişleýin ylmy makalasydyr .

Professor O, Kulyýewiň makalasy hem şu tema bagyşlanýar. Onuň çeşme daýanjyny esasan şahyryň öz goşgulary düzýär.

B. A. Garryýewiň ylmy-populýar makalasy, has saldamly ähmiýete eýe. Ol makalada Magtymguly hakynda halk arasynda aýdylýan gymmatly maglumatlar getirilýär.

Bu iş ýazylanda belli derejede sowet taryhçylary we etnograflary N. M. Družininiň, M. A. Abdyreýimowyň, G. E. Markowyň, Ýa. Winnikowyň, M. R. Arunowanyň, K. Aşrafýanyň¹⁰ we beýlekileriň işleri peýdalanyldy. Şeýle hem sowet alymlarynyň Eýranyň taryhy boýunça dürli ýyllar- da Moskwada we Leningratda neşir edilen umumylaşdyryjy işlerine salgylanyldy.

Hödürülenilýän işiň ýazylmagynda N. Weselowskiniň, A. N. Popowyň, M. Grulewyň,

N. I. Grodekowyň, şeýle-de inlis diplomaty D. Moriýeriň işleri uly goltgy boldy.

Olaryň işlerine derňew hökmünde däl-de ozaly bilen, gözi bilen görenleriň galdyran ýazuw çeşmeleri hökmünde garamak mümkin. Galyberse-de bu işde türkmen edebiyat- şynaslary we tankytçylary M -Kösäýewiň, O. Myradowyň, G. Geldiýewiň we beýlekileriň dreňwleri giňden ulanyldy.

Bu işde biz Magtymgulynyň özüne düşünmäge we ol ýa-da beýleki meseläni aýdyňlaşdyrmakda şahyryň oz goşgularyny has giň neýdalanmaga çalyşdyk.

Işiň dowamynda Magtymguly bilen döwürdeş ýa-da oňa eýeren D. Azadynyň, Zeliliniň, Talybynyň,

Mollanepesiň we beýleki şahyrlaryň eserleri-de peýdalanyldy. Çeşmeleriň ikinji toparyna Moskwanyň, Leningradyň merkezi arhiwleriniň hem-de Gruzıýanyň we Türkmenistan SSR-niň respublikan arhiwleriniň çap edilen we şindi çap edilmedik materiallary girýär. Çeşmeleriň üçünji topary gündogar awtorlarynyň 1938-nji ýylda çap edilen, «Materialy po istorii turkmen i Turkmeni» (MITT) atly kitabyň ikinji tomuna giren golýazmalarydyr.

Çeşmeleriň has giň we wekilçilikli toparyny XVIII ! —XIX asyrlardaky Ýewropa syýahatçylary — S. G. Gmeliniň, Woýnowiçiň, N. N. Murawýewyň, A. Bornsyň, X. Bodeniň, G. S. Kareliniň, I. F. Blarambergiň, F. Ba- , kuliniň, N. F. Petrusewiçiň, M. N. Galkiniň, A. Kunyň, Gulibef de Blokwiň, A. Wamberiniň we beýlekileriň işleri tutýar.

Olaryň işlerinde diňe bir Magtymgulynyň döwrüniň taryhy baradaky gyzykly maglumatlar däl, eýsem, türkmenleriň şol döwürdäki jemgyýetçilik-ykdysady gurluşyna, olaryň ýaşayşyna, ahlagyna, edim-gylymlaryna, dep-dessurlaryna degişli materiallar hem bar.

Bujagaz kitapçany okyjylara hödürlemek bilen eger XVIII asyrdaky we XIX asyryň başynda türkmeň jemgyýetinde we onuň töwereginde bolup geçen wakalaryň ujypsyzja bölegini beýan etmegi, haýsydyr bir meseläni başgaça düşündirmegi, öňden mälum maglumatlara täze röwüş bermegi başaran bolsa awtor özüni maksadyna ýeten hasaplar.

Şol bir wagtyň özünde şu işi ýazmak pikirini goldan, ol ara alnyp maslahatlaşylanynda we çapa taýýarlanylýanda gymmatly tekliplerini aýdan dostlaryma, ýoldaşlaryma tüýs ýürekden minnetdarlyk bildirýärim

Şu iş ýazylanda uly hemaýat eden, soňra kitapçanyň jogapkä redaktorlygynyň azabyny boýnuna alan' Türkmenistan SSR-niň YA-synyň akademigý A. • A. • Roslýakowa aýratyn Minnetdardyr.